

Т. Ю. Горбань
доктор політичних наук, професор,
професор кафедри історії світового українства
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
м. Київ, Україна

ПРОБЛЕМА ПОДВІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В ПОГЛЯДАХ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Анотація. Розглядається феномен подвійної ідентичності українців, або «малоросійства», як суспільно-політичного явища часів перебування України у складі Російської імперії, через призму його оцінок, відображених в українській суспільно-політичній думці зазначеного періоду.

Ключові слова: подвійна ідентичність, самоідентифікація, малоросійство, суспільно-політична думка.

Тривалий період бездержавного існування українського народу мав немало тяжких і трагічних наслідків. Одним із результатів кількасотлітнього перебування українських земель у складі Російської імперії стало формування в українському середовищі «пересічного типу імперської людини» (Є.Маланюк), тобто носія подвійної ідентичності. Говорячи про такий тип людини з амбівалентною свідомістю, маємо на увазі ту частину українського суспільства, якій були властиві ознаки подвійної самосвідомості: російської громадянської і української національної, тобто поєднання політичної лояльності до російської імперської влади, її соціально-політичної системи та культурних цінностей, із місцевим етнічно-територіальним патріотизмом. Представники української суспільно-політичної та наукової думки вказаного періоду, осмислюючи це явище, використовували стосовно нього термін «малоросійство», а стосовно людини відповідного типу – «малорос».

Влучна узагальнююча характеристика «малоросійства» і, зокрема, тих причин, що «роздвоювали малороса», передана в яскравій образній формі, належить Б. Грінченку. «В тодішньому українському діячеві, – писав він, – сиділо дві душі: одна українська, а друга – російська. Українську душу йому дав рід, почування любові до рідного краю, любові до своєї мови, до свого народу; російську душу давало йому російське життя, російська урядова служба, бюрократична прихильність до ласки, яку виявляло російське начальство... Хотілося і рідному краю послужити..., і не прогнівити того, від кого залежить заслужити «Станіслава на шию» [2, с. 60]. Такий погляд на «малоросійство» закріпився в середовищі тогочасної української інтелігенції національної орієнтації.

Принагідно наведемо ще один вдалий, на нашу думку, але вже персоніфікований приклад такого явища, як подвійна ідентичність. Даючи характеристику братам Сторженкам (Микола Стороженко – український історик і педагог, Андрій – науковий і громадсько-політичний діяч, який від українофільства перейшов з часом на позиції російського націоналізму), О. Оглоблин писав: «М. Стороженко був один із тих нечисленних представників українського дворянського консерватизму ХІХ – початку ХХ століття, що свою щирість відданості українським культурно-науковим справам поєднував з не менш щирою й лояльною відданістю російській царській династії, й кінець кінцем, Російській імперії. Для людей типу братів Стороженків шлях від українофільства «Киевской Старини» до київського «Клуба русских националистов» після 1905 року, зовсім не здавався шляхом «зради»... Микола Стороженко завжди, в глибині своєї душі, був українець» [10, с. 6].

Потрібно зазначити, що, на відміну від поглядів, які пізніше висловлювалися деякими істориками української діаспори (наприклад, О. Оглоблин зараховував до «малоросів» нечисленних представників українського дворянського консерватизму), традиція суспільно-політичної думки рубежу ХІХ–ХХ ст. та тогочасної народницької історіографії відносила до категорії «малоросів» не лише все дворянство, яке, за висловлюванням Є. Чикаленка, давно полишило народ і його вже неможливо повернути, а й «величезну більшість українського суспільства» загалом, як про те говорив М. Грушевський. В українській публіцистиці початку ХХ ст. переважала думка, що українці на рівні масової свідомості фактично не відокремлюють себе від росіян і це створює підґрунтя для подвійної самоідентифікації.

Водночас необхідно пам'ятати, що в українському суспільстві в зазначений період переважаючою, а в соціальних низів і єдиною, була буденна свідомість, яка мала у своїй основі релігійну ідентичність,

наслідком чого було домінування у свідомості підросійських українців ідеї спільного православ'я і загальноруської єдності. Тож можна сказати, що в тій чи іншій мірі таке явище, як «малоросійство», охоплювало усі верстви українського суспільства, але якщо основною масою української людності, через відсутність чіткого усвідомлення свого національно-етнічного «Я», не усвідомлювалася і проблема самоідентифікації, то перед елітою цілком очевидно стояла необхідність свідомого вибору на користь «українства» або «малоросійства».

Щодо умовної класифікації тих, хто обрав останній варіант, то в працях українських інтелектуалів зустрічаємо виокремлення трьох типів «малоросів», характеристику яких наводить, зокрема, В. Левицький. Перший тип – це представники української еліти на кшталт М. Родзянка, які повністю перейшли на службу самодержавному режиму; другий – «також малороси», тобто ті, хто асимілювався і, забувши навіть рідну мову, тим не менше не приєднався до активних ворогів українства. І, нарешті, «так звані «свідомі українці»», які хоча й вважали себе українцями, хоча й розмовляли в родині українською мовою, але, виходячи за поріг своєї оселі, рідної мови соромилися, отже, живучи інтересами українства, були просякнуті наскрізь російською культурою і її потребами [1, с. 250]. Очевидно, що ці три типи мали чимало спільного, їх поєднувало те, що усі вони були результатом асиміляційних процесів у різних їхніх проявах, однак і зводити всіх «малоросів» до спільного знаменника як відступників від української національної справи було б щонайменше некоректно.

Так само як не підлягають однозначній оцінці і поведінкові стереотипи, поширені в тих (головним чином вищих) прошарках українського суспільства, які й були основним «живильним середовищем» для «малоросійства». Існування у статусі бездержавного народу прирікало певні кола українського суспільства на свого роду балансування між територіально-етнічним патріотизмом і соціально-політичним прагматизмом.

Але національно орієнтованим, політично активним українством «малоросійство» в будь-якому разі сприймалося як чи не найбільша перешкода на шляху боротьби за національні інтереси. Адже, як поширене суспільно-політичне явище, «малоросійство» об'єктивно обмежувало потенціал українського національного руху. Утилітарні прагнення української еліти, які спонукали до згаданого вище політичного прагматизму, з одного боку, були фактором її розколу, з іншого – йшли врозрід з ідеєю національного самовизначення. Особливо якщо йшлося про представників промислово-фінансових кіл, які не були зацікавлені ані у фіксованих етнічних кордонах, ані в мовно-культурній відокремленості українців, ані в національно-територіальній автономії.

Водночас потрібно зважати на те, що українське підприємництво, яке щойно ставало на ноги, потребувало державної протекції, тож, не маючи власної держави, підприємці – вихідці з українського середовища змушені були шукати підтримки імперської держави. Це ж стосувалося і назрілої необхідності модернізації економічно-господарського сектору в Наддніпрянській Україні, яка, за тих умов, реально могла відбутися лише на імперському ґрунті. Отже, питання політичної лояльності української еліти, торгово-промислової зокрема (хоча вона і була нечисельною), слід розглядати також у категоріях природного прагматизму. Таким чином, неправомірно однозначно негативно ставитися, наприклад, до тієї частини молодого українського буржуазії, яка, займаючись підприємницькою справою в межах Російської імперії, поєднувала неминучу для неї лояльність до держави з симпатією до української національної справи (не обов'язково в її політичному вияві), до українських традицій і культури, причому не лише на словах, а й підтримуючи останню матеріально шляхом меценатства, різних форм доброчинності тощо.

Варто зазначити, що розуміння «логіки явища» при аналізі питання «природного прагматизму» української буржуазії зустрічаємо і в роботах знакових представників української соціал-демократії. Так, Л. Юркевич, звинувачуючи певні кола українського суспільства у «рабській підтримці царизму», водночас слушно зауважував, що заможні класи не можуть протягом тривалого періоду перебувати в опозиції до держави, оскільки їхнє панування захиталося б, якби вони не мали до своїх послуг державних способів захисту економічної і політичної нерівності. «Коли нація підпадає національній неволі, то наслідком цього буває насамперед те, що вищі і багаті класи денаціоналізуються і переймаються культурою пануючої нації... Вони покійно йдуть за пануючою державою, поки не почують в національному русі такої сили, з котрою їм не страшно проти держави-пана стати» [12, с. 108].

Однак загалом у середовищі українських інтелектуалів, які виступали за національну емансипацію, ставлення до «відступників від національної справи» було гостро критичним. «Малоросійство» трактувалося як синонім зрадництва, національного самозречення, капітулянтства тощо. Одним із найбільш непримирених критиків цього явища був М. Грушевський, який вважав, що «малоросійство» – це завжди зрада, тотальна капітуляція, а «малорос» – то є повністю асимільований великорос, байдужий до української національної

справи і охопленій «неутолимою охотою до урядів, а особливо до жалування». Найстрашнішим, на його думку, було те, що це явище до певної міри було добровільним, тобто лежало у площині особистого вибору: «...се винародовлення досяглося не самими тільки примусовими способами; в значній мірі воно було також і добровільне, що вказувало на глибокий занепад нації» [3, с. 209]. Вкрай категоричним був М. Грушевський у формулюванні наслідків «зросійщення». «Національними вповні, – переконував він, – зіставалися тільки народні маси – через свою темноту й повну безвладність; що підіймалося над ними – пропадало звичайно для народу; отже, консервування нації було зв'язане з некультурністю!» [3, с. 209].

Таке цілковите й безкомпромисне «відлучення» від народу його освіченої частини можна, очевидно, вважати емоційним перебільшенням з боку «батька української історії». До речі, ідеологічний опонент М. Грушевського і один із засновників державницького напрямку в українській історіографії В. Липинський, навпаки, основним націотворчим елементом суспільства бачив саме ту його частину, яка «підіймалася над масами» – аристократію, інтелігенцію, тобто верстви, які володіли «мечем чи засобами виробництва», а не «темні й безвладні народні маси».

Окрім контрверсійної щодо превалуючої у тогочасній українській суспільно-політичній думці народницької ідеології тези В. Липинського про провідну роль аристократії («без національної аристократії немає і не може бути нації») та «соціальну гармонію» експлуататорів і експлуатованих, вважаємо за доцільне навести його висловлювання стосовно антитези «малоросійства», тобто «українства». У листі до М. Грушевського В. Липинський писав: «Термін «українство» я особливо не люблю вживати в заголовках через те, що він «у нас» означає тільки течію, – певний напрям внутрі нації, а не саму націю як таку» [6, с. 386]. Вважаючи нацією, українцями усіх мешканців українських земель, без огляду на «племінне чи культурне походження, на ... «расову» чи «ідеологічну генеалогію», В. Липинський вважав основним завданням українського політичного проводу боротьбу за об'єднання України «в одну національну – політично й духовно – цілісність», а не поділ «на різні «нації» по «племінних» та «ідеологічних» (віросповідних) ознаках» [7, с. 53]. Палкий апологет «всеукраїнськості», саме у несконсолідованості українського суспільства він вбачав головну причину поразок українців у боротьбі за національне самовизначення.

Категоричність та емоційну напруженість в оцінці «малоросів» бачимо і в доробку М. Міхновського. Інтелігенції він закидав те, що вона неодноразово грала «ганебну й сороміцьку» роль в історії української нації: «Зраджувала, ворохобила, інтригувала, але ніколи не служила своєму народові, ніколи не уважала своїх інтересів в інтересах цілої нації, ніколи не хотіла добачити спільності тих інтересів» [8, с. 319]. При цьому автор «Самостійної України» покладав вочевидь завищені сподівання на «українську інтелігенцію третьої формації», вбачаючи у ній захисника українського народу і висловлюючи переконання, що саме на служіння власному народові вона орієнтована.

Оптимістичні очікування, що їх М. Міхновський висловлював на адресу інтелігенції нової формації, вочевидь не поділялися провідними українськими громадсько-політичними діячами. Оцінюючи тогочасне становище українського національного руху, С. Єфремов говорить про те, що «більшість культурних українців з роду таки пропадала навіки для рідного краю» [5, с. 25]. У відсутності того нового прошарку в українському суспільстві, що його Міхновський називав «третьою інтелігенцією», вбачав причину «млявості» українського руху Є. Чикаленко. «Панство наше, – писав Чикаленко, – давно покинуло народ і приєдналося до російської або до польської культури, а народ зостався сам з своєю некультурністю». І додавав, що за тих умов, у яких перебував український національний рух, всю надію треба покласти на буржуазію, що «впливає наверх з народних мас», оскільки «на дворянство, очевидно, нам треба махнути рукою, ми вже його не наведемо» [11, с. 68–69].

До числа переконаних супротивників «малоросійства» належав Б. Грінченко. Наголошуючи, що «...всяке відхилення від національного ґрунту є річчю шкідливою. Кожен, хто приносить хоч крихту обмоскалення в наш народ (чи словом з вуст, чи книжкою) робить йому шкоду, бо відбива його від національного ґрунту», він називав «мовно обмоскалених» українців «чужоземцями серед своєї ж людності» [2, с. 104]. Водночас у масі москвофільської інтелігенції Б. Грінченко розрізняв «зрадників і ренегатів», тобто тих, хто, усвідомлюючи себе українцем, «перекинулася в московський табір», і тих, хто, отримавши «московське виховання», змалечку був «росіянином» і, залишаючись ним і надалі, «ніякої зради не чинить» [2, с. 120]. В останньому разі, вважав Грінченко, варто докласти зусиль, аби спробувати повернути цю частину інтелігенції на національний шлях.

Наведемо думку ще однієї знакової особистості в українському національному русі – Д. Донцова. «Малоросійство» він трактував як «модерне москвофільство», вбачаючи у ньому «поширену в певних колах нашої інтелігенції безграничну пошану перед російською культурою, і дивну якусь духовну

залежність від поглядів, пануючих в поступових колах». На його переконання, саме ця залежність не дозволяла українцям «й досі вийти з пелюшок і стати на власні ноги», і способом звільнитися від неї Донцов вважав бойкотування російської культури, до чого й закликав «свідоме українство» [4, с. 4].

Завершуючи огляд оцінок і суджень, що їх українські інтелектуали висловлювали щодо проблеми подвійної ідентичності українців, або «малоросійства», і в контексті цього – щодо ролі інтелігенції в українській історії та її місця в суспільно-політичному житті початку ХХ ст., зробимо деякі висновки. В українській суспільно-політичній думці, попри те, що її представники самі належали до цього суспільного прошарку, склалася стійка традиція вважати інтелігенцію переважно, якщо не виключно, чужою чи навіть ворожою у ставленні до української національної справи, такою, яка «одним лицем складається з перевертнів». Водночас в українському суспільстві, в тому числі й серед інтелігенції, було немало тих, хто, зазнаючи примусової асиміляції чи добровільно асимілюючись у російське політичне, соціальне і мовно-культурне середовище, відчували себе «майже росіянами», зберігали прихильність до української етнографічної культури, а то й до української національної справи загалом.

З іншого боку, на початок ХХ ст. самодержавна влада фактично поставила українську еліту перед дилемою: або асиміляція, або дискримінація. В тих умовах вибір зазвичай робився на користь імперських цінностей і, відповідно, кар'єри. Поєднувати під жорстким владним пресингом дві лояльності – політичну, стосовно імперської влади, і національно-регіональну, принаймні в її етнічно-культурному вимірі, ставало дедалі складніше. Тож, як зазначає М. Рябчук, логіка подій «виштовхувала малоросів або в бік українства (з усіма неминучими імперськими «батогами»), або в протилежний бік – іще більшого, підкресленого вірнопідданства (з усіма належними в цьому разі імперськими «пряниками»)» [9, с. 128].

Погоджуючись із правилом, що стереотипи поведінки людей минулих часів не варто оцінювати сучасними мірками, все ж зазначимо, що політичні реалії нового тисячоліття стимулюють перегляд укорінених поглядів на феномен подвійної ідентичності на основі об'єктивного аналізу всієї сукупності факторів, що її обумовлювали. Проблема, яка має давню, століттями вимірювану заглибленість в історичне минуле, потребує максимальної ретельності, зваженості та неупередженості у її дослідженні, яке є актуальним і сьогодні.

ЛІТЕРАТУРА

1. В. Л. Марксизм в костюмі імперіалізму. *Дзвін*. 1914. № 3. С. 250–254.
2. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. *Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу* / упоряд. А. Жуковський. Київ, 1994. С. 35–148.
3. Грушевський М.С. На порозі століття. Присвячено черемиській українсько-руській громаді. *Грушевський М.С. Твори* : у 50 т. / голов. ред. П. Сохань. Львів : Світ, 2002. Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». С. 208–216.
4. Донцов Д. Модерне москвофільство. Київ, 1913. 30 с.
5. Єфремов С. Фатальний вузол. *Єфремов С. Вибране*: Ст. Наук. розвідки. Моногр. Київ : Наукова думка, 2002. С. 17–55.
6. Липинський В.К. Лист до Михайла Грушевського (12/25. III. 1912). *Липинський В.К. Повне зібрання творів, архів, студії* / Я. Пеленський (голов. ред.) та ін. Київ ; Філадельфія : Смолоскип, 2003. Т. 1 : Листування (А – Ж). С. 385–386.
7. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Київ : Рада, 1995. 96 с.
8. Міхновський М. Самостійна Україна. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність*. Документи і матеріали. Довідник : у 2 ч. / упоряд.: І.О. Кресіна (кер.) та ін.; за ред. В.Ф. Панібудьласки. Київ : Вища школа, 1997. Ч. 1. С. 312–322.
9. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ, 2000. 304 с.
10. Ульяновський В.І. Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українство». Передмова. *Стороженко Микола. З мого життя*. Київ : Либідь, 2005. С. 5–93.
11. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). Документально-художнє видання : в 2 т. Київ : Темпора, 2004. Т. 1. 428 с.
12. Юркевич Л. Середні кляси і національне відроджене. *Дзвін*. № 2. С. 107–111.

Т. Ю. Горбань. Проблема двойной идентичности во взглядах украинских интеллектуалов (начало XX в.). – Стаття.

Аннотация. Рассматривается феномен двойной идентичности украинцев, или «малоросийства», как общественно-политического явления времен пребывания Украины в составе Российской империи, через призму его оценок, отраженных в украинской общественно-политической мысли указанного периода.

Ключевые слова: двойная идентичность, самоидентификация, малоросийство, общественно-политическая мысль.

T. Gorban. The problem of double identity in the views of Ukrainian intellectuals (early twentieth century). – Article.

Summary. The phenomenon of dual identity of Ukrainians, or «little-russianness», is considered as a socio-political phenomenon of Ukraine's stay in the Russian Empire, through the prism of its assessments, reflected in the Ukrainian socio-political thought of this period.

Key words: double identity, self-identification, little-russianness, sociopolitical thought.

УДК 811.161.2 282

Н. А. Жуган

кандидат філологічних наук,
викладач

Черкаський державний бізнес-коледж
м. Черкаси, Україна

О. П. Осирко

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри гуманітарних та природничих дисциплін
ПраТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»
м. Київ, Україна

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА ГРУПА НАЗВ ПРОЦЕСІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ТКАННЯМ, У СЕРЕДНЬОНАДДНІПРЯНСЬКИХ ГОВІРКАХ

Анотація. У статті на діалектному матеріалі, зібраному у середньонаддніпрянських говірках, проаналізовано лексико-семантичну групу назв процесів, пов'язаних із ткацтвом, здійснено аналіз семантичних мікрогруп.

Ключові слова: лексико-семантична група, семантична мікрогрупа, семема, сема, лексема, репрезентант.

Лексичний склад діалектної мови зазнає змін унаслідок власне лінгвальних і позамовних чинників. В останні десятиліття дослідники прагнуть максимально повно описати склад діалектної мови, системні відношення її компонентів, виявити особливості функціонування діалектних одиниць у просторі й часі, їхню динаміку. Тому дослідження тематичних груп лексики, процесів трансформації її структурного складу й семантики є актуальним у сучасному мовознавстві.

Лексика народних промислів належить до термінологічної системи мови. У вітчизняній діалектології терміносистему ткацтва як тематичну групу вивчали в різних говірках, зокрема закарпатських [9], бойківських [4], наддністрянських [5], поліських [15], східнополіських [3], середньополіських [6], степових [17], східнослов'янських [14]. У середньонаддніпрянському діалекті її представлено частково у працях В. К. Василенка [1], В. Я. Матвєєвої [13], О. Г. Давидової [8], загальнономовних і діалектних словників [1; 2; 7; 11; 16], дещо ширше в етнографічних записах і діалектних текстах [12].

Метою статті є показати зміни в репертуарі та семантиці ткацької лексики на прикладі лексико-семантичної групи назв процесів, пов'язаних із ткацтвом, засвідчених у середньонаддніпрянських говірках на початку ХХІ ст. та зіставити їх з іншими фіксаціями.

Лексико-семантичну групу назв процесів, пов'язаних із ткацтвом, репрезентують семи: 'ремесло ткача', 'процес ткацтва', 'займатися ткацтвом', 'почати ткати', 'ткати', 'протягувати в начиння та блят нитки основи', 'навивати на задній навій основу, готуючи ткацький верстат до ткацтва', 'натискати на підніжку під час ткацтва для утворення зів', 'пропускати крізь зів основи човника з ниткою підткавання', 'накрутити, звити наткане полотно на передній навій, щоб основа після чергового припускання стала пружною', 'пропускати нитки основи із заднього навою (валу) для ритмічного ткацтва', 'попустити основу, коли її після накручуваного полотна натягнуто більше, ніж потрібно'.

Семі 'ремесло ткача' репрезентують лексеми: *т'кацтво* (Дм, Ост, Мск, Др, Глм, Кц, Мх, Зл, Хл, Мрп, Зв, Гл, Мрн), *ткач'а* (Бб, Жт, Сч, Глк, Мл), *ткач'ке реме'цтво* (Кц, Врб), *ткат'* (Зкр, ВВ, Тп, Лз, Влх,